

MŰHELY

GADÓ JÁNOS*

Miért a HITközség?

A magyar zsidók vallási alapú képviselőinek tartósságáról

A magyarországi zsidóságot a polgári egyenlőséget elhozó modern kor, azaz 1868 óta az (időről időre nevet változtató) zsidó hitközség, tehát vallásos szervezet képviseli az állam és a társadalom, valamint a külföld felé. Ennek a képviselőnek elsődleges letéteményese a mai napig a magyar neológia,¹ amely 1944-ig elkötelezetten vallotta, hogy a magyar zsidóság hitbéli közösség: izraelita vallású és a magyar nemzet része.² Ez nem magyar találmány volt – a Napóleon által létrehozott francia Consistoire volt az első, amely zsidó vallású franciákként beszélt az ország zsidóságáról, és ezt vette át Nyugat-Európa, így a kulturálisan a nyugati, elsősorban német mintát követő progresszív magyar zsidóság szervezete is. Kivételes forradalmi pillanatokban a zsidó közösség radikálisabb tagjai megpróbálták megkérdőjelezni ennek a szemléletnek, gyakorlatnak és szervezeti keretnek egyedül legitim voltát, de ezek a próbálkozások nem jártak sikerrel. A zsidó közösség mindig visszabilent a régi modell keretei közé.

Ez a mai napig így van, miközben Nyugat-Európa országaiban a szekularizáció modernizálta a zsidó képviselőt. Franciaországban 1945-ben jött létre a szekuláris alapokon álló CRIF (Conseil Représentatif des Institutions juives de France), mely átvette a zsidó képviselő szerepét a vallási alapon álló Consistoire-tól. Brit

* A szerző szociológus, újságíró, a *Szombat* szerkesztője. E-mail: gadojanos@gmail.com. Jelen tanulmány a Szegeden, 2019. november 28-án, az 1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei c. konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A szerző köszönetet mond B. Turán Róbertnek, Deák Gábornak és Szegő Péternek a tanulmány megírásához nyújtott segítségért.

¹ Az 1868-as szakadás után a magyar ortodoxia létszámban, befolyásban versenyzett a neológiával, 1945 után azonban a helyzet megváltozott: a holokauszt által kivéreztetett, majd a vallásellenes kommunista rendszer által ellehetlenített ortodoxia maradék hívei emigráltak, így 1956 után szinte minden utánpótlása megszűnt.

² A neológia meghatározásához lásd: Turán Tamás: Neológ ideológia. In: Peremiczky Szilvia et al. (szerk.): *Schweitzer József emlékezete: A halálának első évfordulóján rendezett tudományos konferencia köszöntőbeszédei és előadásai*. Budapest: MAZSIHISZ, 2016, 45–54.

földön az 1760-ban alapított Board of Deputies of British Jews már száz éve a brit zsidók első számú képviselőjeként működik.

Magyarországon azonban a neológia változatlanul a zsidóság hegemon képviselője, s az ennek megváltoztatására irányuló kísérletek egy szekuláris zsidó szervezeteket is tömörítő ernyőszervezet létrehozására rendre elhaltak. A fontosabb példák az elmúlt húsz évből.

- 2005-ben az újonnan megválasztott Mazsihisz-elnök, Heisler András kezdeményezésére megalakult a *Zsidó Közösségi Fórum (ZSKF)*, amely a Mazsihisz és a többi honi zsidó szervezet egyenrangú, nem hierarchikus kapcsolatát igyekezett építeni, elsősorban a kölcsönös eszmecsere céljából. A ZSKF nagy sikerű, rendkívül élénk vitáktól övezett, háromnapos konferenciát tartott az Akadémia nagytermében (!), Göncz Árpád védnöksége alatt, melyről az országos sajtó is tudósított.³ A konferencia idejére azonban Heisler Andrást a hitközségi vezetés már eltávolította pozíciójából,⁴ így a ZSKF pénzügyi és infrastrukturális utánpótlás hiányában elvesztette lendületét, és nem jelentett többé „demokratikus veszedelmet” az akkori Mazsihisz-vezetés számára.
- Három évvel később maga a Mazsihisz vezetése tett kísérletet egy – a saját elképzelése szerinti – zsidó ernyőszervezet megalapítására, Magyar Zsidó Kongresszus néven. Annak rendje és módja szerint előkészítő bizottságot hoztak létre, melybe bevonták a fontosabb nem vallásos zsidó szervezeteket (Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, B’nai B’rith szabadkőműves páholy, Magyar Cionista Szövetség).⁵ Az alakuló ülésen szót kaptak kisebb szervezetek képviselői is, akik közül sokan élesen bírálták a Mazsihisz hegemon helyzetét. A Szim Salom reformzsidó közösség, az akkor szárnyát bontogató Köves Slomó-féle EMIH, valamint a fiatal radikálisok elutasították a részvételt, mondván, hogy ez csupán kísérlet a hegemon helyzet fenntartására a látszatdemokrácia eszközeivel.⁶ A Kongresszus ennek ellenére létrejött, és tevékenysége mintegy három éven át nyomom követhető a médiában.⁷ Több bizottsága is működött, közzétettek több politikai állásfoglalást, és (a kulturális bizottságban) bizonyos pályázati pénzek fölött is rendelkeztek. Komoly politikai súlya azonban ennek a szervezetnek a zsidó közéletben sosem volt, és végül feltűnés nélkül kimúlt.

³ Párbeszéd a monológ helyett – Zsidó Közösségi Fórum. *Szombat*, 2005/10. 12–15.

⁴ „Olyan hangulata volt, mint egy ötvenes évekbeli koncepciós eljárásnak – így minősíti a Mazsihisz rendkívüli közgyűlését Heisler András” Lásd: Heisler András: Egységbe tömörültek a hűbérések. *Sófár: a zsidó médiaportál*, 2005. június 17. <https://regi.sofar.hu/2005/06/17/heisler-egysege-tomorultek-a-hubererek/> (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

⁵ Gádó János: Két, csak két legény van. *Szombat Online*, 2008. november 17. <https://www.szombat.org/politika/3541-ket-csak-ket-legeny-van> (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

⁶ Panyi Szabolcs: Kongresszusi kétélyek. *Szombat Online*, 2008. november 10. <https://www.szombat.org/politika/3537-kongresszusi-ketelyek> (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

⁷ G. J.: Magyar Zsidó Kongresszus, Beszámoló. *Új Élet*, 2011/4. (március 1.) 1.

- A Zsidó Közösségi Kerekasztal nevű tanácskozó testületet a kormány Lázár János kabinetminiszter kezdeményezésére 2011-ben kormányhatározattal hozta létre,⁸ és 2018-ig létezett, míg Lázár ezt a tisztséget betöltötte. Utóda, Gulyás Gergely nem mutatott fenntartása iránt érdeklődést, a résztvevő szervezetek pedig saját elhatározásból meg sem próbálták a kerekasztalt fenntartani.⁹

A változást nehezíti, hogy az 1944-ben nagyobb részt kiirtott, 1945 után pedig gazdaságilag ellehetetlenített és politikailag megtört magyar zsidóság szervezetei és intézményei a mai napig az államtól (és kisebb részt nyugati zsidó szervezetektől) való pénzügyi függőségben élnek, ami az önálló kezdeményezések áttörését rendkívül megnehezíti. Ez lényegében 1989 után sem változott, amikor a zsidó közösségből számosan jómódú vállalkozók lettek. Az adakozás kultúrája kipusztult, és nem éledt újjá – szokták erre mondani. (Ami persze egész Magyarországra még inkább igaz.) És – ami legalább ilyen fontos – kipusztult az önfenntartás kultúrája is, amikor is a „mezei tagság” tartotta el intézményeit saját tagdíjaiból.

Ám e kipusztulás mögött mélyebb okok rejlenek: ha a maradék zsidó közösség még részben sem akarja eltartani saját – jelenleg pénzügyi lélegeztetőgépen tartott – intézményeit, akkor nyilván azért sem törekszik erre, mert kételkedik abban, hogy mindennek van értelme. Aki a magyar zsidó Facebook-csoportok¹⁰ kommentjeit böngészi, az látja, milyen gyorsan előkerül a holokauszt története és az ezzel kapcsolatos felelősség kérdése – a legkülönbözőbb témák ürügyén. A Magyarországon maradt zsidók meghatározó részében nem állt helyre a bizalom a magyar társadalommal szemben. Erős váruknak az univerzalista eszméket és az emberiség testvéri egységét hirdető politikai erőket tekintik: 1945 után a világgkommunizmust, 1989 után pedig a liberális, majd kisebbségvédő, antirasszista baloldalt, illetve mindezek honi képviselőit. Zsidó identitásuk ennek megfelelően jelentős részben negatív zsidó identitás: a potenciális üldözésektől való félelmet jelenti. Ennek megfelelően a zsidóság képviselőit a szemükben partikuláris vallási intézményt tartják alkalmasnak – amelytől kellő távolságot tudnak tartani. Ha egyesek e régi keretektől kimozdulni akarnak, azt vad ellenszenvvel fogadják, attól tartva, hogy ezzel rejtőzködő identitásuk feladására kényszerülnek.

De előreszaladtunk.

⁸ Lázár összehívta a Zsidó Közösségi Kerekasztalt. *hvg.hu*, 2014. január. 31. https://hvg.hu/itt-hon/20140131_Lazar_osszehivta_a_Zsido_Kozossegi_Kereka (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

⁹ Csak lábjegyzetben említtem az államhatalom és a hozzá közelálló EMIH kísérletét a Mazsihisz vezetőség – elsősorban Heisler András – megbuktatására. A cél kétségkívül a Mazsihisz hegemoniájának megtörése volt, de nem demokratikus úton, hanem durva lejárató kampánnyal. Utóbbi a kormánymédia és a hozzá közelálló EMIH média kivitelezte. Részletesebben lásd itt: Gadó János: Köves Slomó és a Rajk-per. *Szombat Online*, 2021. január 20. <https://www.szombat.org/politika/koves-slomo-es-a-rajk-per> (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

¹⁰ Így pl. a holokauszt áldozatainak és túlélőinek utódai és Zsidó Múlt nevű csoportok.

I.

Vessünk egy pillantást a 20. századi magyar történelem három nagy fordulópontjára, amikor a magyar neológ establishment képviseleti monopóliuma is megingani látszott.

1. Az első komoly kísérlet 1918-ban történt, amikor a történelem kínált ritka kedvező pillanatot a magyar cionistáknak.¹¹ A háborús vereség nyomán szétesett a Monarchia, népei a nemzeti önrendelkezés útjára léptek, nemzeti tanácsokat alapítottak. Magyarországon kitört az őszirózsás forradalom, kikiáltották a demokratikus elveken alapuló magyar köztársaságot. Eközben országszerte felerősödött az antiszemitizmus, amely ellen hadviselt zsidó tisztok önvédelmi alakulatokat szerveztek. A cionista mozgalom a Balfour-nyilatkozat lázában égett, amit csak tovább erősítettek a nemzeti önrendelkezést elismerő amerikai elnök, Wilson pontjai.¹² A magukat eddig mellőzöttnek vélő cionista szervezetek elérkezettnek látták az időt, hogy részt kérjenek az országos zsidó képviseletből. Erre azt a nagygyűlést látták alkalmasnak, amelyet a hitközségi vezetés hívott össze, hogy lojalitásáról biztosítsa az új kormányt, és hitet tegyen Magyarország területi egysége mellett.¹³

A forradalmi szellemmel eltelt cionisták meg akarták vívni a maguk forradalmát a Monarchia maradványának tekintett hitközségi vezetéssel szemben, a gyűlésen ennek képviselőit kiszorították a nagyteremből, és saját programot fogalmaztak meg új szervezetük, a *Független zsidóság Szabadszervezeti Tanácsa* nevében. Így a zsidó közösségben rövid időre kettős hatalom jött létre. Ám a hamarosan hatalomra jutó tanácsköztársaság sem cionistákról, sem hitközségről nem akart hallani, és az utána berendezkedő Horthy-rendszer légré sem kedvezett a cionizmusnak. A forradalmi pillanat elszállt, helyreállt a vallásos zsidóság politikai képviseleti monopóliuma.

A magyarországi neológia magyar nemzeti alapon, az ortodoxia pedig vallási alapon utasította el a cionizmust, s a cionista mozgalom a II. világháború kezdetéig ismét marginális szerepet játszott a zsidó közösségben. Változás csak akkor állt be, amikor a visszacsatolt területeken élő cionista szellemiségű tömegek be- illetve visszakapcsolódtak a magyar zsidóság életébe.

2. A második alkalom, amikor a hitközségi képviselet monopóliuma megingani látszott, az 1945–48 közötti koalíciós időszak volt. A vézskorszak nyomán hiteltelenné vált a neológ zsidóság alapeszméje, mely szerint a zsidók mőzeshitű magyarok, akiket kölcsönös lojalitás köt a magyar nemzethez és a magyar államhoz. A hitközségi vezetés nem is tudott érdemleges ellenállást kifejteni a náci

¹¹ Novák Attila: A cionista pillanat. *Szombat*, 2018/ 8 (október), 13–20.

¹² Szalai Miklós: A Munkácsér rebe fordulata. *Szombat Online*, 2019. március 31. <https://www.szombat.org/tortenelem/a-munkacser-rebe-fordulata> (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

¹³ Szabolcsi Lajos: Nagygyűlés a Vigadó ruhatárában. In: Uő: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei 1881–1931*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 240–252.

megszállókkal és magyar cinkosaikkal szemben: nem tudta átugrani saját árnyékát. A cionisták ellenben minden lehetséges és lehetetlen eszközt megragadtak az embermentésre és ellenállásra. Mind magatartásuk, mind ideológiájuk – a zsidók vegyék kezükbe a sorsukat saját országukban – hitelesnek tűnt az 1945 utáni években. A cionisták a hitközséggel versengve komoly intézményrendszert hoztak létre a semmiből, fiatalok ezreit mozgósították, új ideákat adtak nekik a kétségbeesés időszaka után.¹⁴

Sokoldalú tevékenységüknek a berendezkedő kommunista hatalom vetett véget, amely a cionizmust illegitimnek nyilvánította és betiltotta. A messianisztikus kommunizmus nem tűrhetett meg egy konkurens messianisztikus ideológiát:¹⁵ a cionizmus a szovjet rendszer országaiban hivatalos szitokszó és üldözés tárgya lett 1989-ig.¹⁶

3. A hitközség képviseleti monopóliuma harmadszor az 1989 utáni rendszer-váltás éveiben kérdőjeleződött meg. A „létező szocializmus” éveiben működő hitközségi vezetés oly mértékben kollaborált a hatalommal, hogy minden hitelét elvesztette.¹⁷ A hatalom a zsidóság gazdag kultúrájából csak a legszűkebben értelmezett vallási hagyományok megtartását és a szovjet felszabadítók iránti hálálkodást tolerálta.¹⁸

Az 1988 novemberében megalakult, liberális szellemiségű Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (Mazsike) – az asszimilációból visszatérő középnemzedék „terméke” – egy rövid időre a zsidóság szinte minden kifejezési formájának le-téteményese lett. Hagyomány, történelem, a Holokauszt emlékezete, oktatás, képzőművészet, nemzetközi kapcsolatok – mindezek művelése megkezdődött az Egyesület különböző köreiben, amelyek idővel önálló életre keltek. A javarészt 40-es éveikben járó alapítók – akik világnézetükben és politikai orientációjukban

¹⁴ Lásd: Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő kiadó, 2000.

¹⁵ Cionizmus és bolsevizmus történelmi méretű „küzdelmét a zsidó nép lelkéért” már Winston Churchill is észlelte 1920-ban. Lásd: Winston S. Churchill: *Zionism versus Bolshevism. A Struggle for the Soul of the Jewish People. Illustrated Sunday Herald*, 1920. February 8. 5.

¹⁶ Novák Attila: Cionizmus és cionisták a kommunista állambiztonság szemében Magyarországon. *Szombat Online*, 2021. április 19. <https://www.szombat.org/tortenelem/cionizmus-es-cionistak-a-kommunista-allambiztonsag-szemeben-magyarorszagon-1> (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

¹⁷ „Remek dokumentumok szólnak arról, hogyan befolyásolták, manipulálták a hitközségi választásokat politikai és titkosszolgálati módszerekkel, az Állami Egyházügyi Hivatal vagy akár a politikai rendőrség közreműködésével. Elég simán ment ez az együttműködés a pártállam és a manipulált zsidó szervezetek között.” Barotányi Zoltán: „Számontartották, ki zsidó” Kovács András szociológus a Kádár-rendszer antiszemitizmusáról. *Magyar Narancs*, 2019. november 23. <https://magyarnarancs.hu/sorkoz/szamentartottak-ki-zsido-123961> (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

¹⁸ Gadó János: A legitimáció széthullása: Vázlat a magyarországi zsidóság 1948 utáni történetéről. *Pro Minoritate*, 2006. tavasz, 57–75.

a Szabad Demokraták Szövetségéhez álltak közel – otthon voltak a kortárs kultúrában, politikában, kommunikációs technikákban. Meg tudtak szólalni a nyilvánosság előtt. Ezért jóval nagyobb hitelnek örvendtek, mint a bezártságából nehezen tápászkodó (1990-ben megújuló) hitközségi vezetés, mely a nyilvánosságban leginkább csak az antiszemitizmus ellen tudott tiltakozni. 1989–1990 táján a nyilvánosság előtt úgy tűnt, az Egyesület jelenti a hiteles alternatívát az új, plurális, demokratikus világban kiigazodni nem tudó hitközséggel szemben.¹⁹

Mindez azonban csalóka látszatnak bizonyult. Az Egyesület liberális szellemiségű vezetői – akik közül hárman az SZDSZ parlamenti képviselői is voltak – nem dédelgettek jól kimunkált hatalmi ambíciókat. Nem akarták elbirtokolni a Hitközség intézményrendszerét (iskola, kórház, idősotthon, ingatlanvagyon). A „Virágozzék száz virág” elve alapján nem tették magukévá sem a zsidóság vallási, sem a nemzeti-etnikai definícióját. Ideológia nélkül viszont nem lehet politikai hatalomra törni. Az új, demokratikus államhatalom sem tudott formális kapcsolatokat létesíteni az Egyesülettel, mert az nem volt besorolható semmilyen rubrikába. A vallási rubrikát lefoglalta a Hitközség, a nemzeti/etnikai rubrika ellen viszont a magyar zsidók többsége vadul tiltakozott. (Erről később még lesz szó.) A jól kiépített informális kapcsolatok így nem válhattak hivatalos kapcsolattá. A folytonosság jegyében az állami vezetők továbbra is a hitközséget keresték meg a zsidósággal kapcsolatos hivatalos ügyekben – az Egyesület vezetőivel informális úton érintkeztek.²⁰

Az 1989–90-es békés forradalom a zsidó közéletbe is elhozta a pluralizmust, de csak annyit ért el, hogy a hitközség monopolisztikus szervezetből hegemón szervezetté alakult. Az újonnan létrejött vagy újjáéledt, nemzetközi beágyazottságú zsidó szervezetek (Cionista szövetség, B'nai B'rith szabadkőműves páholy) nem próbálták megkérdőjelezni a hitközség szerepét.²¹ A cionista ideológia amúgy sem volt többé a vallás versenytársa: az újonnan választott hitközségi vezetők szélesre tarták a kapukat az erős Izrael Állam képviselői és hívei előtt, akikben szövetségest és menedéket láttak.

II.

A rendszerváltás utáni években történt két szerény próbálkozás a magyarországi zsidók erre fogékony részének nemzetiségi alapon történő megszervezésére. A fent leírt forradalmi időszakokra jellemző nagyszabású változásokkal ellentétben ezek nem voltak átfogó kísérletek, nem a kizárólagosság volt a szervezők igénye, csak egy lehetőséget akartak a sok közül.

¹⁹ Gadó János: Kései megjegyzések egy kellemetlen üggyhöz. *Szombat*, 1993/7. 3.

²⁰ Gadó János: Fent és lent – a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület tizedik születésnapjára. *Szombat*, 1998/10. 3.

²¹ Gadó János: A szövetség fiai Magyarországon – A B'nai B'rith budapesti páholyának elmúlt tíz éve. *Szombat*, 2000/1. 6.

Az első próbálkozás az 1990. december 12-én megalakult *Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetsége* (Mazsinesz) nevéhez fűződik, mely a magyar zsidóság tartós nemzetiségi képviseletét próbálta megvalósítani. Célkitűzése volt továbbá, hogy az abban az időszakban zajló népszámlálás során ezer fő vallja magát zsidó nemzetiségűnek.

Egyik célkitűzést sem sikerült megvalósítani.

A második próbálkozást a 2005 decemberében alakult *Társaság a Magyarországi Zsidó Kisebbségért Egyesület* indította el. Az Egyesület az ezer zsidó nemzetiségű magyar állampolgárt aláírásgyűjtés útján próbálta mozgósítani. A törvény szerint előírt keretek között az ezer aláírást nekik sem sikerült összegyűjteni.

Megjegyzendő, hogy a két szervezet aktivistái nagyobbrészt ugyanabból a szűk körből kerültek ki.

A Mazsinesz

Az 1990. december 12-én megalakult Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetsége tízfős szervezet volt.²² Kezdeményezőinek többsége a Mazsike elnökségi tagjai, illetve aktivistái közül került ki. Mivel azonban a zsidóság nemzetiségi felfogása az Egyesület számos tagja számára nem volt vállalható, a szervezők különálló organizáció felállítását mellett döntöttek. Szekuláris szellemiségű emberként nem tartották elegendőnek a zsidóság vallási definícióját, a Mazsike kulturális alapú, pluralista identitását is bizonytalannak és kevésnek érezték.

A „szervezet azoknak a zsidóknak a képviseletét kívánta ellátni, akik zsidóságot nemzetiségként élik meg, egyaránt kötődnek a zsidóság és a magyarság kultúrájához, és Izraelt tekintik anyaföldjüknek. A kisebbségi törvény elfogadásával igényt formáltak a magukat nemzetiséginek valló zsidók képviseletére.”²³

Az izraeli követség és az akkor újjáalakult Cionista Szövetség nem támogatta a Mazsinesz kezdeményezését. Az ő célkitűzésük az volt, hogy a magyar zsidók alijázzanak Izraelbe, nem pedig az, hogy Magyarországon éljenek nemzetiségi életet.

Általában: egyetlen zsidó szervezet – világi vagy felekezeti – sem támogatta a Mazsinesz kezdeményezését. „A különféle zsidó szervezetek még soha nem léptek fel olyan egységesen, mint akkor” – emlékezett vissza később az egyik szervező, Deák Gábor.²⁴ „A zsidó szervezetek egységes állásfoglalást tettek közzé

²² Deák Gábor és B. Turán Róbert közlése.

²³ Dobos Balázs: *A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény történeti kronológiája*. 2008. <https://adatbank.ro/regio/tortenelem/?intezmeny=216>

²⁴ Czene Gábor: Zsidó identitás, vallás nélkül. *Népszabadság*, 2005. október 26. 5.

a nemzetiséggé válás ellen. Ezzel az egységfronttal állt szemben a Mazsinesz tíz tagja” – jegyzi meg egy másik nyilatkozatában.²⁵

„A nemzetiségi törvény egyik eleme az volt, hogy a nemzetiségek parlamenti képviselőket kapnak, továbbá iskolákkal, kulturális tevékenységgel kapcsolatos jogszabályokat. Én akkor úgy láttam és most is úgy látom, hogy ez a társaság (aminek talán egy tucat aktív tagja sem volt) ezt a lehetőséget próbálta megragadni” – emlékezett vissza a Mazsike másik vezetőségi tagja.²⁶

„A Szövetség mögött – akkori saját becslésük szerint – 1000–1500 fő állhatott” – írta később Komoróczy Géza.²⁷ Ez a becslés azonban, a népszámlálási adatok fényében túlzónak bizonyult.

A háttérhez hozzátartozik, hogy ebben a pillanatban már igencsak éledezett Magyarországon az antiszemitizmus, amelyet Csurka István 1990. január 14-én (még a választások előtt) elhangzott, ma már történelmi jelentőségűnek nevezhető *Ébresztő, magyarság!* című rádiószózata indított útjára. Megjelent a Horthy-kor brutális antiszemita szelleme, s e megváltozott légkörben a zsidósághoz tartozás korántsem volt már csupán kellemes, derűs, érdekes színfolt a magyar közéletben, mint a Mazsike alakulásának napjaiban, 1988 novemberében.

Szintén fontos tudni, hogy 1990. március 1-jén az utolsó kádárista Országgyűlés meghozta a nemzetiségi törvényt, s ebben a zsidók is szerepeltek a felsorolt nemzetiségek között. Az újonnan választott többpárti Országgyűlés ezt a törvényt 1990 júniusában gyakorlatilag hatályon kívül helyezte, de a zsidóság = nemzetiség opció megjelent a lehetőségek között.²⁸

Ennek megfelelően a Mazsinesz megalakulása után ennek képviselői, Deák Gábor és Rózsa T. Endre rendszeresen eljárak az Etnikai és Nemzetiségi Kerekasztal tanácskozásaira, ahol minden ceremónia nélkül befogadták őket,²⁹ és ezzel deklarálták a külvilág felé, hogy a „magyarországi zsidó nemzetiség” egy lehetséges opció. A Mazsinesz szerény eszközeivel igyekezett elérni, hogy az 1991-es népszámlálás során minél többen nyilatkozzanak úgy, hogy a zsidó nemzetiséghez tartoznak. A siker mérsékelt volt, mintegy 500 fő tett eleget a felhívásnak. A zsidó vallásról ez a népszámlálás nem szolgáltatott adatot, de a következő, 2011-es census 12.871 zsidó vallású személyt talált, s mellettük 701 zsidó nemzetiségűt.³⁰ Ez jól érzékelteti a magyar zsidóságon belüli preferenciákat.

²⁵ Gadó János: Hőskorszaki töredékek – emlékezések a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület fényes napjaira – interjúrészletek. *Szombat*, 1999/1. 10–13.

²⁶ Gadó, 1999.

²⁷ Komoróczy Géza: Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség. *Élet és Irodalom*, 2006/24, június 16. 13–14.

²⁸ Komoróczy, 2006.

²⁹ Deák Gábor közlése.

³⁰ Komoróczy, 2006.

Mindez a Mazsinesz további munkálkodását nem akadályozta, noha fő tevékenységük a fent említett Kisebbségi Kerekasztal munkájában való részvétel volt. A Mazsinesz aktivistái maguk is nehezen illeszkedtek a „nemzetiség” hagyományos magyarországi felfogásába: nemzetiségi település, nemzetiségi nyelv, népszokások nem jellemezték őket, lévén ők a magyar kultúrába mélyen beágyazott pesti zsidók, akik jóval inkább beszéltek angolul, mint héberül vagy jiddisül. Sokkal inkább valamiféle dac hajtotta őket, amiben benne volt a zsidó öntudat markánsabb megélése, az asszimilációs törekvések kudarca, s a törekvés, hogy ha nem hagyják őket magyarnak lenni, akkor majd lesznek itt zsidók a maguk módján.

1991-ben a kormány már dolgozott a nemzetiségi törvény előkészítésén, s ebbe bevonták a nemzetiségi kerekasztal résztvevőit, így a Mazsineszt is. Az előkészítő szakaszban az egyik legvitatottabb kérdés éppen a zsidóság mibenlétének meghatározása volt.

A tekintélyes egyetemi tanár, akkor a Magyar Országgyűlés elnöke, Szabad György 1992. május 25-én jónak látta ez ügyben kérdést intézni a magyar zsidóság általa hivatalosnak tekintett képviselőjéhez, a Mazsihiszhez.³¹

„Igen tisztelt Igazgató Úr!

A Magyar Köztársaság Országgyűlése jogalkotó tevékenysége során ismételten szembe-
sül olyan magánosok, illetve kis létszámúnak tetsző csoportok véleményével, amely a magyar zsidóságot etnikai kisebbségnek kívánja minősíteni és felszámolni azt a hagyományos, az 1849., 1867. és 1894/98. évi jogegyenlősítő törvényekben is érvényre juttatott felfogást, amely hazánk zsidó vallású honpolgárait a magyar nemzet egyenjogú tagjainak ismerte el.

Tisztelettel kérem a Magyarországi Zsidó Hitközségek Országos Szövetségének egyértelmű állásfoglalását e kérdésben, mert feltétlenül kerülendőnek tartom, hogy a Magyar Országgyűlés esetleg helyt adjon olyan minősítésnek, amit a magyar zsidóságot, illetve annak túlnyomó többségét képviselő Testület diszkriminatívnak, a XIX. században törvénybe iktatott, 1938–1944. között felszámolt, majd helyreállított jogok megvonásának tekintene.”³²

A levélből kitűnik írójának mélységes idegenkedése az etnikai alapon álló zsidóságfelfogástól, s félelme, hogy az ilyen önmeghatározás a jogegyenlőség felszámolásával járhat. Ebben az (amúgy megalapozatlannak tűnő) félelmében alighanem osztozott a honi zsidóság túlnyomó része.

A Mazsihisztől részletes – minden bizonnyal szakértők által fogalmazott – válasz érkezett, amelyet dr. Feldmájer Péter elnök írt alá, s Zoltai Gusztáv ügyvezető igazgató ellenjegyzett. A válaszlevél írói ebben úgy foglalnak állást, hogy a magyar zsidóság az egyetemes zsidó nép része, ugyanakkor integrálódott a magyar

³¹ A Szabad György levele körüli vitákat részletesen ismerteti: A véget nem érő vita – A nemzetiségi ügy dokumentumai. *Szombat*, 1992/7. 3–5.

³² A véget nem érő vita, 1992. 3.

nemzetbe és a magyar társadalomba. Zsidóságát a vallásgyakorlás útján éli meg. Hozzátették azonban: „Azt, hogy a vallás által meghatározott nép fogalma azonos-e az etnikai kisebbség fogalmával, megítélni nem tudjuk.”

Az Országgyűlés elnöke aggályosnak találta, hogy ez a kibúvó benne maradt a válaszbán, és egyértelműbb állásfoglalást sürgetett.

Az ügy nagy vihart támasztott a Mazsihisz háza táján, több választervezet is született, végül külön közgyűlést kellett összehívni, mely többségi határozattal az alábbi választ fogadta el:

„Mi, a magyarországi zsidó hitközségek képviselői ismételten kinyilatkoztatjuk kötődésünket őseink vallásához, hitet teszünk az egyetemes zsidóság, a zsidó nép egysége mellett, ugyanakkor kinyilvánítjuk, hogy a magyarországi zsidóság a magyar társadalom szerves részének tekinti magát.

Kijelentjük, hogy jelenlegi közjogi helyzetünkön nem kívánunk változtatni.”³³

A döntést a Mazsinesz is tudomásul vette, nyilatkozatában kijelentette, hogy tiszteletben tartja a Mazsihisz döntését és a továbbiakban nem törekszik a zsidóság közjogi helyzetének megváltoztatására. Ugyanakkor fenntartotta a lehetőséget egy későbbi módosításra.

Ezzel a zsidó nemzetiség mint jogi és közéleti kategória, jó időre lekerült a napirendről. A nemzetiségi törvény újratárgyalásakor, 1992. július végén a zsidóság már nem szerepelt a magyarországi nemzetiségek listáján. A hitközség által hivatalból képviselt zsidóság = vallás definíció megőrizte hegemon szerepét.

A Társaság a Magyarországi Zsidó Kisebbségért Egyesület

Az Egyesület 2005-ben alakult, elnöke Szegő András vállalkozó volt. Tagsága kb. ugyanolyan létszámú volt, mint a Mazsinesz 13 évvel korábban. Egy célt tűzött ki maga elé: összegyűjteni ezer hiteles aláírást annak érdekében, hogy az Országgyűlés módosítsa a kisebbségi törvényt, és a tizenhárom etnikai kisebbség mellé tizenegyediknek vegye föl a zsidóságot is. Ezer aláírás megléte esetén – vélték az alapítók – a törvény szerint az Országgyűlésnek foglalkoznia kell a kérdéssel.

A kezdeményezők megszólaltak a magyar médiában is, próbálván cáfolni az ellenérveket. Deák Gábor, aki korábban a Mazsinesz aktivistája is volt, a *Népszabadságnak* így nyilatkozott:

„Lehetőséget akarunk teremteni arra, hogy azok is megélhessék zsidóságukat, akik nem kötődnek a valláshoz.”

³³ A véget nem érő vita, 1992. 6.

... a becsülhetően legalább százezer magyarországi zsidó túlnyomó többségének nincs kapcsolata a hitközségekkel.

Ma már egyértelmű, hogy a Mazsihisz jogi helyzete nincs veszélyben, és az is, hogy az állam egészen más csatornákon keresztül támogatja az egyházakat és a kisebbségeket. A holokauszt túlélőinek megnyugtatására Deák Gábor hangsúlyozza: a kisebbségi választásokon önkéntes a részvétel, senkit nem köteleznek arra, hogy nyilvántartásba vetesse magát. Azt a véleményt se tartja megalapozottnak, hogy a zsidó kisebbségi önkormányzatok megalakulása újabb antiszemita indulatokat váltana ki. Sőt: a zsidó kisebbségi testületek valószínűleg nagyobb sikerrel küzdhetnének a helyi rasszista jelenségek ellen, mint a Mazsihisz.

Feldmájér Péter (Mazsihisz-elnök – GJ) úgy nyilatkozott: biztosra veszi, hogy a Mazsihisz akaratával szemben nem lehet a zsidóságot nemzeti kisebbségként bejegyeztetni. Deák Gábor és Szegő András viszont úgy véli, ha összegyűlik az ezer aláírás – márpedig szerintük ehhez kétség nem fér –, akkor a parlamentnek nincs mérlegelési lehetősége.³⁴

Deák Gábor a *Szombat*nak is nyilatkozott, ebben megismételte, hogy a kezdeményezéssel szemben 13 évvel korábban felhozott ellenérvek mára aktualitásukat veszítették, „a zsidóság nemzetiségként való elismertetésére ma valós igény van, sőt: a rabbikarban és a Mazsihisz vezetői közt is vannak a petíciókhoz csatlakozni szándékozó emberek”.³⁵

Az átolvasott anyagokban nem találtam róla említést, de bizvást hivatkozhattak volna a kezdeményezők Kovács András 1999-es kutatására a magyar zsidókról.³⁶ A tanulmány szerint a magyarországi zsidók 23 százaléka „Magyarországon élő zsidónak” vallotta magát. Az így gondolkodókra a kezdeményezők bizvást tekinthettek úgy, mint a nemzetiségi kezdeményezés iránt legalábbis nyitott személyekre. Hogy ez valójában nem így volt, az csak a kudarc után lett nyilvánvaló.³⁷ A „Magyarországon élő zsidó” inkább „protesztidentitásnak” bizonyult, nem rejtett benne semmi közösségszervező szándék.

A kezdeményezők – szerény erőikhez mérten – igyekeztek jól megszervezni az aláírásgyűjtést, közzétették, hogy hol, mikor lehet aláírni az Országos Választási Bizottság által jóváhagyott gyűjtőíveket. Azt is hozzátették, „szó sincs arról, hogy »kiállunk a Nyugati pályaudvar elé egy asztalkával«”. Az ilyenfajta nyílt megmutatkozás, ezek szerint, vállalhatatlannak tűnt a szervezők számára is.

³⁴ Czene, 2005.

³⁵ Sz. P.: Megérett a helyzet. Interjú Deák Gáborral, az aláírásgyűjtés egyik kezdeményezőjével. *Szombat*, 2005/10. 11.

³⁶ Kovács András (szerk.): *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Budapest: Szombat, 2002. (Nem tévesztendő össze a hasonló címmel 2018-ban megjelent, szintén Kovács András által vezetett kutatással.)

³⁷ Gadó János: Életet a papíron kívül. *Szombat*, 2006/7. 16–17.

A kezdeményezés azonban élénk ellenállásba ütközött – nem annyira az antiszemita részéről, hanem inkább a zsidó közösségen belül. Hogy milyen indulatokat váltott ki a nemzetiségi törekvés, arra jellemző, hogy az ellenzők a józan érvelésen messze túlmenően siettek a kezdeményezést elítélni, megbélyegezni. Indulatos írásaikban ismételten visszatért az az érvelés, hogy a zsidóság nemzeti-etnikai alapon való megélésnek hivatalos elismerése a magyar nemzetből való újólagos kirekesztést, a holokauszt áldozatainak elárulását jelenti. Volt, aki egyenesen párhuzamot vont a nemzetiségi törekvés hívei és a zsidótörvények hajdani pártolói között.

A vallási alapon szerveződő magyar zsidóság számára el nem múlt traumát hozott az a pillanat, amikor a faji alapú zsidótörvényekkel a magyar állam megkezdte a zsidók kiszorítását a társadalomból – és legvégül az életből is. Ez a trauma továbbél és belobban, amint a zsidók etnikai szerveződésének rémképe megjelenik. Hiába érveltek az aláírásgyűjtők, hogy az aláírás önkéntes, és senkit nem tartanak nyilván, aki nem csatlakozik – az ellenzőket nem lehetett meggyőzni.

Kőbányai János – a *Múlt és Jövő* című folyóirat, illetve kiadó vezetője – több írást publikált a *Népszabadságban*, az *Élet és Irodalomban*³⁸ és saját folyóiratában, a *Múlt és Jövőben* is. Ezekben egyebek közt úgy érvelt, hogy „a magyar zsidók soha nem kívántak nemzetiségként szerveződni, s 600 000 igazolatlanul hiányzó ellenére e hagyomány nem változtatható meg. Azaz vakság, s nem célravezető a vitát leszűkíteni az ún. ’önmeghatározók’ ún. ’jogaira’”³⁹

A szerző tehát a lehető legsúlyosabb érvet hozza fel a vitában a „nemzetiségi biznisz” ellenében, egyenesen a holokauszt mártírjaira hivatkozva érvel, mondván: ők nem ezt akarták. A vita ezen a ponton – a szerző szándéka szerint – nyilván lehetetlenné válik, hiszen a holokauszt áldozataira, mint valami adu ászra, nyilván nem lehet nagyobb lapot tenni.

Kőbányai János tiltakozó nyilatkozatot is fogalmazott, amelyet – sokak meglepetésére – olyan gondolkodók is aláírtak, mint Gyáni Gábor, Heller Ágnes, Ormos Mária vagy Tatár György.

A *Nyilatkozat a magyar zsidóság nemzetiségéigé visszaminősítéséről* című felhívás így kezdődik:

„A leghatározottabban tiltakozunk az ellen, hogy a rendszerváltás alkalmával egyszer már elutasított kísérletet – a zsidóság nemzetiségéigé nyilvánítását – bárki ismét szóba hozza. Nemcsak a kétes értékű aláírásgyűjtés és annak elfogadása ellen emeljük fel szavunkat – az ugyanis ellenőrizhetetlen, hogy ki és milyen indítástól írja alá –, hanem az álkérdés médiumokban történő erőszakolt sulykolása ellen is.”⁴⁰

³⁸ Kőbányai János: A hiány tényei. *Élet és Irodalom*, 2005/46. november 18. 7.

³⁹ Kőbányai János: Kirekesztve. Avagy zsidó nemzetiségi biznisz másodsor. *Múlt és Jövő*, 2006/1. 115.

⁴⁰ Nyilatkozat a magyar zsidóság nemzetiségéigé visszaminősítéséről. *Népszabadság*, 2005. november 24. 17.

Figyelemre méltó megfogalmazás: az aláírók az ellen tiltakoznak, hogy a zsidóság nemzetiséggé nyilvánítását bárki ismét szóba hozza. Azaz teljes cenzúrát követelnek a kérdésben. Lévéen szó liberális gondolkodókról, a felfogásukkal elmentés cenzúrát nyilván csak valami egészen súlyos, netán apokaliptikus veszély megelőzése érdekében követelhetik.

Itt ismét visszaköszön a zsigeri félelem az etnikai alapú zsidó identitástól, s ezzel párhuzamosan az ultima ratio, a hivatkozás a holokauszt mártírjaira. („Az ötlet a holokausztban elpusztított magyar zsidóság emlékének meghamisítása.”)

2005–2006-ban jóval erősebb volt az ellenállás, mint 1991-ben – emlékezik vissza Deák Gábor, megjegyezve, hogy bírálóik nem törekedtek a személyes eszmecserére, hanem a médiában jelentették meg gyakran ingerült hangú tiltakozásaikat.

A holokauszt áldozataira való gyakori hivatkozást többek között Vári György bírálta, aki a *Szombat* hasábjain nyílt levelet intézett a felhívás egyik aláírójához, Lányi Andrásához. Vári rámutat, hogy a felhívás

„érvelése nagyjából abban merül ki, hogy a magyar zsidók egyszer már választottak, nekünk pedig, ha nem akarjuk emléküket meggyalázni, ugyanazt kell választanunk... A magyar zsidókra, a magyar zsidó történelemre hivatkozni ebben a kérdésben már-már immorális. A történelem tanulmányozásának, ha van értelme, akkor talán az, hogy tanuljunk mindabból, amit az előttünk élők csináltak és lehetőség szerint ne lemásoljuk, hanem elkerüljük hibáikat. Azoknak, akiket megöltek, megfosztottak önrendelkezésüktől, a szöveg úgy ápolná az emléket, hogy az élőket is megfosztja önrendelkezési joguktól az ő emléküik nevében.”⁴¹

A *Múlt és Jövő* 2006/1. számának mustrája mintegy hatvan, a témával foglalkozó, komolyabb cikket, rádiós és televíziós vitát gyűjtött össze.⁴² Ugyanezen lapszám beszámolója szerint a nemzetiségi kezdeményezés ellen tiltakozó nyilatkozatot még vagy százan írták alá, köztük olyan ismert szellemi tekintélyek, mint Gera Judit, Jeszenszky Géza, Ungvári Tamás és Vámos Tibor.

Ebben a – jóval több elutasító, mint támogató hangot megszólaltató – közegben az ezer aláírást nem sikerült összegyűjteni. Mintegy hétszáz aláírás gyűlt össze,⁴³ amit a szervezők eljuttattak Rytkö Emíliának, az Országos Választási Iroda elnökének. Kísérőlevelükben elismerték, hogy az ezer aláírás nem jött össze, ennek ellenére kérték a címettet, hogy az íveket juttassa el az Országgyűlés illetékes bizottságához, amelynek így is joga van a kérdéssel foglalkozni.

Az úgy azonban itt elakadt, a kérdés lekerült a napirendről. A zsidó nemzetiségi felfogás csekély számú hívének másodszor sem sikerült áttörést elérnie.

⁴¹ Vári György: Vita a zsidóság nemzetiséggé válásáról. Nyílt levél Lányi Andrásnak. *Szombat*, 2006/4. 9–11.

⁴² Dallos Eszter: Nemzetiség legyen-e a zsidóság? *Múlt és Jövő*, 2006/1. 136.

⁴³ Szegő Péter közlése.

Szegő András, a társaság elnöke szerint azért bukott el a kezdeményezés, mert a magyar zsidóságon belül igen nagy az ellenállás. „Persze a dolog nem volt kelőően megszervezve, előkészítve, aktívabban is működhattünk volna, de a legtipikusabb ellenállás – a félelem. A magyar zsidók nagy része nem szeretné, hogy szerepeljen a neve valamilyen nyilvántartásban, mondván: az ördög nem alszik.”⁴⁴

A zsidóság vallási alapú definíciója és ezzel együtt a Mazsihisz mint hitközség, újfent megőrizte hegemoniáját.

A modernizáció hajnalán a zsidóság definiálására alkotott fogalmak és az ennek megfelelően kiépült intézményrendszer ma, 155 évvel később még mindig tartja magát Magyarországon. Számptalan rendszerváltás, két világháború, a holokauszt, Izrael Állam létrejötte, a kommunizmus összeomlása, a zsidó világ totális átalakulása, a posztmodern világ eljövetele mind nem tudták megingatni a neológ hitközség hegemoniáját a magyar zsidó közéletben.

Mondom ezt inkább csodálkozva, mint rosszállóan.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A véget nem érő vita – A nemzetiségi ügy dokumentumai. *Szombat*, 1992/7. 3–5.
- Barotányi Zoltán: „Számontartották, ki zsidó” Kovács András szociológus a Kádár-rendszer antiszemitizmusáról. *Magyar Narancs*, 2019. november 23. <https://magyarnarancs.hu/sorkoz/szamontartottak-ki-zsido-123961>
- Churchill, Winston S.: Zionism versus Bolshevism. A Struggle for the Soul of the Jewish People. *Illustrated Sunday Herald*, February 8, 1920, 5.
- Czene Gábor: Zsidó identitás, vallás nélkül. Miért gyűjtenek aláírásokat a kisebbségi bejegyzésért? *Népszabadság*, 2005. október 26. 5.
- Dallos Eszter: Nemzetiség legyen-e a zsidóság? *Múlt és Jövő*, 2006/1. 136. <https://adoc.pub/nemzetisegi-biznisz-a-hiany-tenyei-kobanyai-janos-a-magyar-z.html>
- Dési Tamás: Nemzetiségielk vagy „titokzsidók”? A zsidó nemzetiségi kezdeményezés (újabb) kudarcáról. *Szombat*, 2006/7. 15–16.
- G.J.: Magyar Zsidó Kongresszus, Beszámoló; *Új Élet*, 2011/4. március 1. 1.
- Gadó János: A legitimáció széthullása: Vázlat a magyarországi zsidóság 1948 utáni történetéről. *Pro Minoritate*, 2006. tavasz, 57–75.
- Gadó János: A szövetség fiai Magyarországon – A B’nai B’rith budapesti páholyának elmúlt tíz éve. *Szombat*, 2000/1. 6.
- Gadó János: Életet a papíron kívül. *Szombat*, 2006/7. 16–17.
- Gadó János: Fent és lent – a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület tizedik születésnapjára. *Szombat*, 1998/10. 3.

⁴⁴ Dési Tamás: Nemzetiségielk vagy „titokzsidók”? A zsidó nemzetiségi kezdeményezés (újabb) kudarcáról. *Szombat*, 2006/7. 15–16.

- Gadó János: Hőskorszaki töredékek – emlékezések a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület fényes napjaira – interjúrésztetek. *Szombat* 1999/1. 10–13.
- Gadó János: Kései megjegyzések egy kellemetlen üggyhez. *Szombat*, 1993/7. 3.
- Gadó János: Két, csak két legény van. *Szombat Online*, 2008. november 17. <https://www.szombat.org/politika/3541-ket-csak-ket-legeny-van> (Letöltés ideje: 2022. június 9.)
- Heisler András: Egységbe tömörültek a hűbéresek. *Sófár: a zsidó médiaportál*, 2005. június 17. <https://regi.sofar.hu/2005/06/17/heisler-egysegbe-tomorultek-a-huberesekek/> (Letöltés ideje: 2022. június 9.)
- Komoróczy Géza: Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség. *Élet és Irodalom*, 2006/24. június 16. 13–14.
- Kovács András (szerk.): *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Budapest: Szombat, 2002.
- Kőbányai János: A hiány tényei. *Élet és Irodalom*, 2005/46. november 18. 7.
- Kőbányai János: Kirekesztve. Avagy zsidó nemzetiségi biznissz másodszer. *Múlt és Jövő*, 2006/1. 111–135.
- Novák Attila: A cionista pillanat. *Szombat*, 2018/8. 13–20.
- Novák Attila: Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon. Budapest: Múlt és Jövő kiadó, 2000.
- Novák Attila: Cionizmus és cionisták a kommunista állambiztonság szemében Magyarországon. *Szombat Online*, 2021. április 19. <https://www.szombat.org/tortenelem/cionizmus-es-cionistak-a-kommunista-allambiztonsag-szemeben-magyarorszagon-1>
- Panyi Szabolcs: Kongresszusi kételyek. *Szombat Online*, 2008. november 10. <https://www.szombat.org/politika/3537-kongresszusi-ketelyek>
- Párbeszéd a monológ helyett – Zsidó Közösségi Fórum. *Szombat*, 2005/10. 12–15.
- Sz.P.: Megérett a helyzet. Interjú Deák Gáborral, az aláírásgyűjtés egyik kezdeményezőjével. *Szombat*, 2005/10. 11.
- Szabolcsi Lajos: Nagygyűlés a Vigadó ruhatárában. In: *Uő: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei 1881–1931*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 240–252.
- Szalai Miklós: A Munkácsi rebe fordulata. *Szombat Online*, 2019. március 31. <https://www.szombat.org/tortenelem/a-munkacsi-rebe-fordulata>
- Turán Tamás: Neológ ideológia. In: Peremiczky Szilvia, et al. (szerk.): Schweitzer József emlékezete: A halálának első évfordulóján rendezett tudományos konferencia köszöntőbeszédei és előadásai. Budapest: MAZSIHISZ, 2016. 45–54.
- Vári György: Vita a zsidóság nemzetiséggé válásáról. Nyílt levél Lányi Andrásnak, *Szombat*, 2006/4. 9–11.